

**İTAAT, İTİKAT VE ASKERLİK ÜÇGENİNDE OSMANLIDA
DEVLET-YEZİDİ İLİŞKİLERİ**

**State-Yezidi Relationships in the Ottoman Empire Regarding Obedience,
Belief And Military**

EKREM AKMAN

Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yakın Çağ Anabilim
Dalı, Mardin, Türkiye

Res. Asst. Dr., Mardin Artuklu University, Art Faculty, History, Late Modern Age Department,
Mardin, Turkey

ekremakman@yahoo.com
orcid.org/0000-0002-5359-6827

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü /Article Types: Research Article

Geliş Tarihi /Received: 5 Şubat 2021

Kabul Tarihi/Accepted: 2 Haziran 2021

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2021

Doi: <https://doi.org/10.14395/hid.875155>

ATIF/CITE AS:

Akman, Ekrem, "İtaat, İtikat ve Askerlik Üçgeninde Osmanlıda Devlet-Yezidi İlişkileri",
Hitit İlahiyat Dergisi, (Haziran/ June 2021) 20/1: 109-138

İNTİHAL/PLAGIARISM:

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.
This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.
Copyright © Published by Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi – Hitit University Divinity Faculty,
Çorum, Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/pub/hid>

State-Yazidi Relationships in the Ottoman Empire Regarding Obedience, Belief and Military

Abstract

Yazidis or Ezidis are a Kurdish speaking religion group, living in the Sheyhan and Sinjar region around Mosul as well as rural areas of Diyarbakır, Urfa and Mardin. Yazidism is an ethno-religious faith, which is specific to certain families and in which any person out of this belief is not accepted. There are still unresolved debates about when and by whom Yazidism was founded, its origin, and basic belief figures. Islamic scholars argue that the Yezidism was founded by the community known as Adeviye Sect, maintained by the followers of Adi. b. Müsafir,(555/1160) a Sunni sufi, after his death but then deviated from the belief of Islam in time and became an aberrant religion. Some also claim that this belief has survived as a remnant of Iranian religions such as Zarathustra, Mani and Mithraism (Mihrperest). The Ottoman Empire, occupied the surrounding of Mosul and Diyarbekir in 1514, started to have relationships with the Yazidis. Following this date, the state-Yezidi relationships in the Ottoman Empire regarding obedience, belief and military started. When the Yazidis followed the rules specified by the state, they were granted agricultural lands and areas, and they were accepted to be citizens. However, when they did not obey and revolted, they were accused of being disbeliever, not performing prayers and being aberrant, for this reason, they were punished. In this regard, the attitude of the state towards heterodox groups was determined not by religion and belief, but rather by sovereignty and obedience in the classical period of the Ottoman Empire. With the period of Tanzimat, the state-Yazidi relationships, which was centered on obedience, was first transformed into "Ottomanism", in which all citizens were accepted equal based on belief and military, and then Pan Islamism. Yazidi clergymen and leading figures refused to join the military by urging that their religion did not allow this. Faith and belief were at that time essential for the Ottoman Empire-Yazidi relationships, which was previously based on obedience and revolt. A number of projects were performed for communities and groups which were wanted to be included in the Pan-Islamism and prevent them from being targeted by foreign interventions. In this respect, in addition to the activities of heyet-i tefhimiye, fırka-i ıslahiye, irşad committees, religious education, school and mosque construction activities were initiated.

The offer of the Yazidis to solve military problems by paying a certain amount of money like Christians and Jews was not accepted by the state. After

the second constitutional era, the demands of the Yazidis regarding a treatment such as exemption from military service in return for jizya or paid military service as a separate religion like Christians and Jews began to be discussed among the Ottoman bureaucrats and administrators. They stated that the group declaring themselves as Yezidi and believing in this respect had to be accepted as Yazidi in accordance with religious and sect freedom, the State had to recognize the religion of the Yazidis and their spiritual leaders had to benefit from the laws applicable for the spiritual leaders of non-Muslim groups. In this article, it is sought to answer the belief problems of the Yazidis and the question of whether the factor of obedience or belief were more determinant in Ottoman-Yazidi relationships. In this research it is claimed that in the classical period when the Ottoman Empire was powerful, its attitude towards the peripheral belief groups and communities was determined by obedience, not by religion and belief. After the Tanzimat, when the external pressures were dominant, these groups were tried to be included in the center by correcting their beliefs by means of military services.

This article is divided into three parts: In the first part, the founder and naming of the Yazidi belief, which constitute the main problem of their history, will be examined. In this context, this section will discuss their relations with Satan and Yazid figures, which they define with a different physiognomy. The second part will analyse the Ottoman-Yazidi encounter in the classical period. The third part will focus on military service, which became the main problem in the state-Yezidi relations after the Tanzimat era. The contradictions in the beliefs of the Yazidis also an important part of this article. Therefore, the mühimme defters and the other archive documents were also used in this study to understand the Ottoman Empire's approach to Yazidis and the other-similar heretic groups in the classical and the Tanzimat period. This article will fill an important gap by comparing the functioning of the Ottoman state mechanism in the classical and Tanzimat era.

Keywords: Late Modern History, Ottoman-Yazidi Relationships, Yazidism, Military Service in Yazidis, Rectification of Beliefs (Tashih-i Akaid).

İtaat, İtikat ve Askerlik Üçgeninde Osmanlı'da Devlet-Yezidi İlişkileri

Öz

Yezidiler veya Ezidiler Musul civarında Şeyhan Sincar bölgesi ile Diyarbakır, Urfa ve Mardin kırsal alanında yaşayan Kürtçe konuşan bir inanç topluluğudur. Yezidilik, belirli ailelere özgü, dışardan herhangi birinin kabul edilmediği etno-dinsel bir inançtır. Yezidiliğin ne zaman ve kimin tarafından kurulduğu, menşei, temel inanç figürleri hakkında çözüme kavuşmamış tartışmalar devam etmektedir. Klasik İslam kaynakları Yezidiliğin Sünni bir mutasavvıf olan Adi. b. Müsafir'in (555/1160) vefatından sonra ardılları tarafından devam ettirilen Adeviye Tarikatı olarak bilinen cemaatin zamanla Sünni İslam inancından uzaklaşarak, sapkın bir inanca dönüştüğü görüşündedirler. Bu inancın İran kökenli Zerdüş, Mani ve Mitraizm (Mihrpere) gibi dinlerin kalıntısı olarak günümüze geldiğini iddia edenler de vardır. 1514 yılında Musul ve Diyarbakır çevresine hâkim olan Osmanlı Devleti, Yezidilerle karşılaştı. Bu tarihten sonra konumuzun başlığında da belirtildiği gibi itaat, itikat ve askerlik üçgeninde Osmanlı'da devlet-Yezidi ilişkileri başladı. Bu dönemde Yezidiler Diyarbakır'den Musul'a kadar uzanan bölgede köyleri talan eden ve aşiretleri rencide eden hırsızlık ve eşkıyalıkla uğraşan, Rafizilik gibi sapkın bir grup olarak tanıtılmaktadır. Devlete itaat ettiklerinde kendilerine mukataa ve dirlik verilen ve raiyetten sayılan Yezidiler, itaatten çıkıp asi durumuna düştüklerinde ezansız, namazsız ve mühlidlikle suçlanarak cezalandırılmışlardır. Bu anlamda Osmanlı klasik döneminde devletin heteredoks gruplara karşı tavrını din ve itikat değil, daha çok hükümlanlık ve itaat ilişkisi belirlemekteydi. Tanzimat'la beraber, geçmişin itaat merkezli devlet-yezidi ilişkilerine artık inanç ve askerlik üzerinden önce tüm reyanın eşit sayıldığı Osmanlılık, daha sonra ittihad-ı İslam dairesine dâhil edilme denemeleri eklenmiştir. Yezidi din adamları ve ileri gelenleri itikatlarının askerlik yapmaya müsaade etmediğini belirterek orduya katılmayı reddettiler. Klasik dönemde itaat ve isyan üzerinden şekillenen Osmanlı-Yezidi ilişkileri artık itikat ve inanç üzerinden yürütülmektedir. Sünni İslam dairesine alınarak dış müdahalelere fırsat vermeleri engellenmek istenen cemaat ve gruplara yönelik bir dizi proje yürürlüğe sokuldu. Bu bağlamda heyet-i tefhimîye, fırka-i ıslahiye, irşad heyetlerinin çalışmaları yanında dini eğitim, mektep ve cami inşaat faaliyetleri başlatıldı. 1891 yılında Binbaşı Abdülkadir Bey ve ulemeden oluşan bir heyet (tefhim heyeti) Yezidileri sapmış oldukları batıl inançtan kurtarmak, temeddün ve itikatlarını düzeltmek üzere tatlılık ve güzel sözle dini

telkin etmenin (aşılmanın) işe yaramadığını görünce zora başvurdu, şiddet uyguladı. Fırka-ı İslâhiye kumandanı Ömer Vehbi Paşa Musul'da şehrin ileri gelenlerinin huzurunda topladığı Yezidi reislerine itikatlarını tashih ederek Ehl-i Sünnet dairesine dönmelerini teklif ettiğinde, kabul etmeyenlere hakaret ederek şiddet uyguladı. II. Meşrutiyetten sonra Osmanlı bürokrat ve idarecileri arasında Yezidilerin, Hristiyan ve Museviler gibi askerlikten muafiyet ya da bedelli askerlik gibi bir muameleye tabi tutulma talepleri tartışılmaya başlandı. Bunlara göre, kendilerini Yezidi olarak ifade eden ve itikat eden bir kavmin din ve mezhep hürriyeti gereği Yezidi sayılmaları gerektiği, hükümetin Yezidilerin tabi oldukları itikadı tanıyarak gayrimüslim milletler gibi ruhani reislerinin tabi oldukları kanunlardan istifade etmelerini dile getirdiler. Bu makalede, Yezidiliğin inanç problemleri bağlamında, Osmanlı-Yezidi ilişkilerinde itaat ve itikat faktörlerinden hangisinin daha belirleyici olduğu sorularına cevap aranmıştır. "İtaat, itikat ve Askerlik Üçgeninde Osmanlı'da Devlet-Yezidi İlişkileri" adını taşıyan çalışmada Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu klasik dönemde periferideki inanç gruplarına ve cemaatlara karşı tavrını din ve inanç değil, itaatın belirlediğini, dış müdahalelerin baskın olduğu Tanzimat sonrasında ise, bu grupların askerlik üzerinden terbiye/temeddün ile itikatlarının tashih edilerek merkeze daha güçlü şekilde eklenmeye çalışıldıklarını iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yakınçağ Tarihi, Osmanlı-Yezidi İlişkileri, Yezidilik, Yezidilerde Askerlik, Tashih-i Akaid

Giriş

Yezidiler (ya da Ezidiler), karmaşık bir teolojiye dayanan dışa kapalı inançları ve toplum yapıları dolayısıyla tarih boyunca çeşitli baskılara maruz kalmışlardır. Dini merkezleri Sincar Dağı'nda Şeyh Adi b. Müsafir'in mezarının bulunduğu Laleş bölgesidir. Kürtçenin Kurmanci lehçesini konuşan Yezidiler, bağlı oldukları inancın belli ailelere has olduğuna inanarak kendilerini diğer Kürtlerden ayırırlar. Bu anlamda Yezidilik, Yahudilikte olduğu gibi başkalarına kapalı etno-dinsel bir inançtır. Dışarıdan evlilik yapmadıkları gibi kendi aralarındaki çok katı kast sistemi belli aileler arasındaki evliliği de yasaklar. (Lescot, 2009, 54-76). Dış toplumla ilişkilerinin kesilmesinde, bir aile dışında okuma yazmanın yasak olması da etkili olmuştur. Gerek Osmanlı resmi söyleminde gerekse bölgeye gelen Batılı araştırmacılar ve seyyahlar tarafından "şeytana tapanlar" olarak merak uyandırıcı ifadelerle tanımlanmışlardır. Ancak Şeytan ve Muaviye'nin (60/680) oğlu Yezid (ö.683/64) ile ilişkilendirilmeyi küfür ve hakaret olarak görürler. (A.DVNSMHM.d. No. 49, 99; Guest, 2012,

44). 16. yüzyılın başında Osmanlı idaresiyle karşılaşan Yezidiler daha önce Moğollar, Musul Atabeyleri, Kürt Emirliklerinin yanı sıra komşuları Sünni ve Şii Müslümanlarla ciddi problemler yaşamışlardır. (Mustafa Nuri, 1328/1910, 44).

Erken dönem Osmanlı belgelerine yansıdığı kadarıyla Yezidiler, merkezi otoriteye itaat etmeyerek, tekâlif-i mîrî denilen vergiyi ödemedikleri ve diğer bazı sorumlulukları yerine getirmediikleri gerekçesiyle ilk defa 1556 yılında devletle karşı karşıya gelmişlerdir. (A.DVNSMHH.d. No. 2/320). Yezidileri Osmanlı idarecilerinin gündemine taşıyan ikinci konu, çoğunlukta oldukları Sincar bölgesiyle Diyarbakır-Mardin-Nusaybin hattından Musul'a inen tüccarlara karşı yağma girişimleri olmuştur. Bu dönemde Yezidiler, Osmanlı resmi söyleminde eşkıyalıkla anılmışlardır (A.DVNSMHH.d, No. 47; Bruiennesen, 2008 ,45).

Yezidilerin Osmanlı Devleti'yle ilişkilerini üç döneme ayırmak mümkündür. Birincisi, heretik/sapkın olarak görülen cemaat ve gruplara itaat bağlamında yaklaşıldığı, Osmanlı'nın güçlü olduğu klasik dönem. İkincisi; Osmanlılık ideolojisiyle tüm tebaaya eşit olarak bakılacağı vaadi ile gelişen ve askeri kura usulüne dâhil edilmek istendikleri Tanzimat süreci, üçüncüsü de ittihad-ı İslam şemsiyesi altına alınmak için itikatlarının ıslahına çalışıldığı ve askerlik kanalıyla merkeze eklenmek istendikleri I. Meşrutiyet ya da II. Abdülhamid dönemi. Her üç evrede devletin kontrol dışına çıkma ve Batılı devletlerin onlar üzerinden Osmanlı'nın iç işlerine müdahalesine fırsat verme ihtimali olan cemaatlerle ilişkileri farklı zeminlerde gerçekleşmiştir. Özellikle 19.yüzyılın ortalarından sonra Yezidilerin misyonerlerin ve Batılı sefaletlerin desteğini almaya başlamaları, II. Abdülhamid'i iyice endişelendirmiştir. İnançları Osmanlı millet sistemi içinde ayrı bir din olarak tanınmadığı halde itikatlarından dolayı askere alınmayan Yezidiler/Ezidiler, Tanzimat'ın sonrasında diğer Müslümanlarla beraber askerliğe alınmak istendiler. Öte yandan II. Abdülhamid ile tashih-i akaid girişimlerinin merkezine oturtuldular. İslam'dan sapmış bir fırka olarak görülen Yezidiler, çeşitli yollarla (askerlik, eğitim, rütbe, maaş, ıslah ve irşat gibi) doğru İslam'a dönecekleri hesabı üzerinden bir dizi faaliyet ve girişimlere muhatap oldular. Yezidilik inancının Osmanlı millet sistemi içinde muhatap alınacak bir din olarak tanınma istekleri kabul edilmedi.

Bu bağlamda Yezidilerin klasik dönemde ve Tanzimat'tan sonraki Osmanlı Devleti ile yaşadıkları sorunların nedenleri sorgulanacaktır. Yezidiliğin etrafında oluşan menfi algıya, dışa kapalı, belirsizlik ve gizem oluşturan, müphem inanç sisteminin ne derecede katkıda bulunduğu

sorulacaktır. Bu bağlam üzerinden Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu klasik dönemde Yezidilerle daha çok mirî yükümlülüklerle (tekâlif-i mirî) itaat ve eşkıyalıkları üzerinden muhatap olmuş, uzun tarihi süreçte otoritenin dışına çıkmadıkları sürece Osmanlı resmi söyleminde “mülhid ve zendeka” olarak (A.DVNSMHM.d. No. 49, 99; Ocak, 2013, 15) nitelenen inançları görmezden geldiği iddia edilmiştir. Ancak devletin gücünün azalmasıyla ters orantılı olarak kontrolden çıkma ve dış müdahalelere hedef olma ihtimali, Avrupalı devletlerin emperyalist faaliyetlerine zemin oluşturmaları, Yezidiler gibi diğer heretik gruplar üzerinde giderek baskısını artırdığı ortaya konmuştur.¹ Tanzimat'la beraber gelişen Osmanlılık ideolojisi ile tüm teb'ayı askere almak isteyen devlet, I. Meşrutiyetle beraber misyonerlerin gittikçe artan faaliyetlerinin de etkisiyle “sapkın” taifeleri eğitim ve diğer ıslah hareketlerinin yanında askerlik yolu ile medenileştirme ve İslam'a döndürme çabalarına girişmiştir.²

Makalenin birinci bölümünde, Yezidi tarihinin temel sorununu oluşturan inançlarının kurucusu ve isimlendirilmesi incelenecektir. Bu bağlamda bu bölümde, başka bir fizyonomiyle tanımladıkları Şeytan ve Yezid figürleriyle ilişkileri tartışılacaktır. İkinci bölüm, klasik dönemdeki Osmanlı-Yezidi karşılaşmasını analiz edecek, üçüncü bölümde ise Tanzimat döneminden sonra devlet-Yezidi ilişkilerinde temel sorun haline gelen askerlik hizmeti ele alınacaktır.

Bu araştırma itaat, askerlik ve ihtida üçgeninde Devlet-Yezidi ilişkilerinde Osmanlı Devleti'nin, tavrını belirleyen temel faktörler hakkındaki tartışmalara katkı sunacaktır. Çalışma temel olarak klasik dönem ve Tanzimat sonrası Osmanlı-Yezidi ilişkilerine dair arşiv belgelerine dayanır. Bunun yanı sıra Yezidilerin yazılı kaynaklarını ilk defa dış dünyayla paylaşan Isya Joseph gibi araştırmacıların eserleri ve ikinci elden literatür de ana gövdede önemli bir yer tutar. (Joseph,1909; a.mlf., Joseph, 1919). Isya Joseph devlet Yezidi ilişkilerinden ziyade bu inancın karanlıkta kalmış yazılı metinlerini ilk defa dış dünyaya tanıtan yayımlar yapmıştır. Bu eser Yezidilik inancının temel aktörlerini anlama açısından bir ilk olmuştur. Osmanlı yazım dünyasında Yezidilere dair ilk önemli

¹ Osmanlı toplumdaki dinî gruplarla devlet ilişkilerini tarikatlar zemininde ortaya koyan bir çalışmada konu üç dönemde tartışılmıştır. Uzun tarihi süreç içinde değişen “dönemsel farklılıklara, kültürel ve toplumsal değişkenlere, bireysel özelliklere, siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmelere” göre şekillenen ilişkiler üç dönem içinde değerlendirilmiştir. Osmanlı kuruluş döneminde “Uzlaşma”, 15. yüzyıl ile 19. yüzyıl arası dönemde “devletleş(tir)me”, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu ilişkiler, “modernleşme, merkezileşme ve millileşme (Sünnileşme)” bağlamında “tasfiye” dönemi olarak adlandırılmıştır. (Işık, 2015:7-8).

² Merkezileşme ve modernleşme alanında diğer bazı ıslah faaliyetleri için bk. (Ahmed Lütfi, ts. 4/164-165).

çalışma bölgede valilik de yapan Mustafa Nuri Paşa'ya aittir. Mustafa Nuri bu eserinde Yezidilik inancını temel İslami eserlere bağlı kalarak ortaya koyduktan sonra, idareci olarak bulunduğu Musul ve Sincar bölgesindeki Yezidilerin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini ve neden askerlik yapmadıklarına dair önemli bilgiler sunar. (Mustafa Nuri, 1910/1328). Roger Lescot (Lescot, 1975; *a.mlf.*, 2009), A. Hanry Layard (Layard, 2000) ve John S. Guest (Guest, 2012) konunun sosyal ve siyasi boyutunu yerinden yaptıkları çalışmalarla ortaya koydular. Ancak her üç eserin de Mühimme Defterleri gibi klasik döneme ışık tutan Osmanlı arşiv belgelerini yeterli derecede kullanmadıkları dikkat çeker. Genel olarak Yezidileri anlatan (Turan, 1993; Sever, 1993; Taşğın, 2001) eserlerin yanında yerli araştırmacılar Osmanlı-Yezidi karşılaşmasında daha çok II. Abdülhamid dönemini merkeze alırlar. Bu konuda önemli çalışmalar arasında Ufuk Gülsoy, Selim Deringil ve Edip Gölbaşı'nın eserleri sayılabilir. (Gülsoy, 2002; Deringil, 2002; Gölbaşı, 2009). Yakın tarihlerde Yezidiliği farklı bir formda yeniden inşa etmeye dair yayınlanan bir kısım araştırmalar, makalenin konusu dışında olduğundan onlara değinilmedi. Yezidilerin inançlarındaki çelişkiler de bu makalenin bir parçasını teşkil etmektedir. Bu nedenle bu çalışmada klasik dönem ve Tanzimat sonrasında Osmanlı Devleti'nin Yezidilere (ve benzeri heretik gruplara) yaklaşımının anlaşılmasında mühimme kayıtları ve diğer arşiv belgeleri de kullanıldı. Bu makale Osmanlı klasik ve Tanzimat sonrası dönemde devlet mekanizmasının nasıl işlediğini mukayese ederek önemli bir boşluğu dolduracaktır.

1.Yezidiliğin Kökeni ve Adının Menşesine Dair Tartışmalar

Yezidilik inancının kökeni ve ismi etrafında yapılan araştırma ve tartışmalar aynı zamanda bu dinin teolojisi ve doğuşu ile de ilgilidir. Tartışma ve araştırmaların geldiği noktada Yezidi veya Ezidi³ adlandırmasının kaynağı tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir (Guest, 2012, 68). Yezidi isminin ve inancının kökenine dair ileri sürülen görüşler kısaca üç maddede özetlenebilir.

1-Yezidiler, Muaviye'nin oğlu Yezid'in takipçileri oldukları için bu isimle anılmışlardır. Gerek Mıshafa Reş'te gerekse Yezidilerin sözlü hikâyelerinde Yezid b. Muaviye'nin mucizevi bir şekilde yaratıldığı, ona taptıkları kayıtlıdır (Joseph, 1919, 43; Lescot, 2009, 56; Yasemi, ts, 126). Bu görüşü ileri sürenlere göre, İslam'dan sapmış bir mezhep olmakla beraber hâlihazırdaki Yezidilik İslam'la alakası olmayan senkretik bir inançtır. (Mustafa Nuri, 1328/1910, 16;

³ Bu çalışmada Kürtçe cümlelerde Ezidi, Türkçe anlatımda Yezidi adı kullanılmıştır.

Ahmet Teymur Paşa, 2008, 9; Şerafeddin, 1927, 2; Samenow, 1931, 40).⁴ Osmanlı resmi söyleminde genellikle bu görüşün izleri görülmektedir.

2-Haricilerden İbaziye fırkasının kurucusu Yezid b. Enise'nin takipçileri olduklarından bu ismi aldılar (Şehristani, 1984,136; Mustafa Nuri, 1327/1909, 50-51).

3-Yezidi ismi, Zerdüştlüğün kutsal kitabı Avesta'daki "Yezta", Farsça'daki "İzed" ve Pehlevi dilindeki "Yezdan" kelimelerinden türetilmiştir. Fonetik kurallarına göre bu isimler daha sonra İzidi/Ezidi veya Yezidi şekline dönüşmüştür. Bu görüşe göre Yezidilik İslam dininden daha kadim bir geçmişe sahiptir. Yezidilik İran kökenli Zerdüş, Mani ve Mitraizm (Mihirperest) gibi dinlerin kalıntısı olarak günümüze gelmiştir (Menzel, 1986, 415).

Görüldüğü gibi dinin kökeni ve Yezidi isimlerinin kaynağı hakkında tam bir görüş birliği oluşmamıştır. Yezidiler tarafından da kendi inançlarını açıkça ortaya koyan ciddi ve tutarlı bilgi bulunmaması ve gizemlilik yüzünden ciddi ve tutarlı bir sistem de ortaya konamadığından tartışmalar devam etmektedir. Bu durum bizzat Yezidi dini liderler için bile söz konusu olabilmektedir. Nitekim bir Yezidi miri olan İsmail Bek Cöl'ün yayınlanan kendi tarihlerine dair kitabını (İsmail Bek Cöl, 1934) Guest "sözlü geleneklerin ve Avrupalı uzmanların yorumlarının birbirine karıştığı çorba gibidir" diyerek eleştirmektedir (Guest, 2012, 315).

Yezidilerin yazılı kaynaklarını Avrupa'da ilk defa neşreden Isya Joseph (Joseph, 1909, a.mlf., 1919). Giuseppe Furlani (Furlani, 1940). 1930'lu yıllarda Kürtçe yayınlanan dergilerde Tawûsparêz (Tavusa tapan) ismiyle makaleler yazan, Yezidiler kitabının yazarı Roger Lescot (Lescot, 1975) ve bu konuda son yılların en kapsamlı çalışmasını yapan John S. Guest (Guest, 2012) eserlerinde "Yezidi" ismini kullanmışlardır. Türkçe literatürde daha çok Yezidi kullanımı tercih edilmektedir. Türkçe yayınlanan makale ve kitapların başlığında da genelde "Yezidi" ismi bulunmakla beraber (Sever, 1993), yakın zamanlarda Türkçe (Gökçen, 2014; Süvari, 2013; Açıkıldız, 2015) ve Farsça yazılan bir kısım araştırmalarda "Ezidi" ismi kullanılmaktadır. Ancak 90'lı yıllardan sonra Türkçe yayınlanan araştırmalarda "Ezidi" isminin kullanılmasında korumacı duygusallık ve ideolojik arka plan göze çarpmaktadır. Bu yeni tartışmalar makalenin zaman olarak konusu dışında olmakla beraber Avrupa'ya göç eden

⁴ Mustafa Nuri Yezidiliğe "Kâşkûl-i edyân" ismi verildiğini ifade ederek senkretik özelliğine vurgu yapmaktadır. "... her kavim ve milletin, her din ve mezhebin birer adetini gâyet tahrife ve uğratarak taklit etmekte oldukları" (Mustafa Nuri, 1327/1909, 16). Aynı konu için bk. (Lyard, 2000).

Yezidiler arasında dini kast sınıfı ve geleneksel Yezidi öğretisi sorgulanarak ve yeni bir formda sunulma girişimlerinin yansıması olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

1.1.Şeyh Adi b. Musafir'in Kimliği

Yezidilik konusunun bir başka problemi de bu inancın kaynağı gibi kurucusunun da tartışmalı olmasıdır. Adi b. Müsafir tarihsel kişiliği klasik İslam kaynaklarında çok açık bir şekilde ortaya konmuşken, kendisinden sonra oluşmaya başlayan Yezidilikle ilişkisi tartışmalıdır.⁵ Yezidiliğin Adi b. Müsafir'den öncesi karanlık olduğu gibi sonrasına dair de yazılı bir kaynak olmadığından araştırmacılar değişik disiplinler aracılığı ile bu dönemleri kendi zaviyelerinden açıklamaya çalışmaktadırlar. Bu dinin dışındakiler, Yezidiliğin kaynağı, peygamberi ve inanç esasları hakkında iştahla çoğu uydurma görüşler ileri sürmeye devam etmektedirler (Lescot, 2009, 17; Guest, 2012, 314; Kreyenbroek, 2014, 14). Ancak Yezidiliğin peygamberi olarak bilinen Adi b. Müsafir'in bu dinle bağlantısı karanlıkta kalan Yezidilik problemlerinden biri olup, kendisinden çok sonra bir kült haline gelen Yezidilikle ilgisi bir muamma olarak devam etmektedir. Yezidiler Şeyh'i reenkarnasyon inancı ile melekleşmiş bir figür olarak tanımlamaktadırlar. Başta M. Guidi olmak üzere diğer bir kısım araştırmacılar eldeki Mıshafa Reş ve Yezidilerin sözlü aktarımlarından yola çıkarak bu Yezidiliğin Şeyh Adi'den sonra İslam'dan ayrılan ve İslam dini ile benzer tarafı kalmayan sapkın bir mezhep olduğunu ortaya koymaya çalıştılar (Ahmet Teymur Paşa, 2008; Lescot, 2009). Gerçekten de olgusal tarih perspektifinden bakıldığında Sünni bir mutasavvıf olan Şeyh Adi ile kendisinden sonra şekillenmeye başlayan Yezidilikteki "Şeyh Hadi" figürleri arasında isim ve yaşadıkları mekân dışında bir benzerlik bulunmadığı görülmektedir. (Ahmet Teymur Paşa, 2008, 11; Sever, 1993, 87; Guest, 2012, 47).⁶

1.2.Yezidilerin İki Baş Ağrısı; Şeytan ve Yezid

Yezidilerin tarih içinde başlarını ağrıtan ve bu bahane ile pek çok saldırı ve katliamlara uğrayıp, ötekileştirilerek dışlanmalarına bahane olan iki önemli itikadî figürleri vardır. Birincisi, kendilerinin Melekê Tavus dedikleri şeytan

⁵ Şeyh Adi'nin hayatı ve Yezidilik İnancındaki Yeri hakkında (bk. Bozan, 2012).

⁶ Lescot 1938 yılında, Cebel Seman'da Yezidilerin prenslerinden Cemil Ağa'da saklı olan H.921/M.1515-1516 tarihli Adi b. Müsafir'n icazetnamesini neşretti. Bu icazetname klasik İslam medreselerindeki Sünni ulema silsilesini ve Şeyh Adi'nin bu çizgideki yerini net olarak göstermektedir. (Lescot, 1975, 225-235).

kültü, ikincisi Hz. Ali'nin oğlu ve peygamberin torunu Hz. Hüseyin'in katlinden sorumlu olan Muaviye'nin oğlu Yezid'in Yezidilikteki yeridir.

Yahudi, Hristiyan ve İslami kaynaklarda Âdem'in cennette yasaklı meyveyi yemesini sağlayan ve Allah'ın huzurundan kovduğu lanetli bir melek olan İblisin diğer bir adı Azazil'dir (Tuğ, 1991). İlahi dinlere göre Azazil Âdem'e secde etmeyerek Allah'ın emrine karşı gelen kötülük sembolü şeytandır. Yezidilere göre Azazil adlı melek yani Melek Tavus "Âdem'e secde etmeyerek (ilahi dinlerdeki görüşlerin aksine) aslında Tanrı'nın daha önceden buyurduğu "benden başka hiç kimseye secde etmeyin" emrini yerine getirmiş ve diğer meleklerin secde etmesiyle kaybettiği imtihanı kazanmıştır" (Bozan 2015, 77). Allah onu Melekê Tavus adıyla kendisine en büyük yardımcı yapmıştır. Yezidilerin kutsal kitabı Mıshafa Reş'te Azazil'in Melekê Tavus olduğu şöyle anlatılıyor; "Tanrı ilkgün yani pazar günü Azazil adlı meleği yarattı. İşte o hepsinin başkanı olan Melekî Tavus'tur". (Joseph, 1909, 122). Mıshafa Reş'in başka bir cümlesinde Şeytana tanrı sıfatı verildiği açıkça belirtilmektedir. "Tanrımız olan şeytanın adını ya da onu anımsatan kitan, şar, şat ve benzeri kelimeleri telaffuz etmek yasaklanmıştır." (Joseph, 1909, 128). Ayrıca bk. (Guest, 2012; Sever, 1993). Lescot, Yezidilerin Şeytan'a tapmayı reddetmediklerini, adının kullanılmasını yadsıdıklarını ve yasaklamayı temel aldıklarını belirtmektedir. Diğer dinlerde şeytan lanetlenen bir varlık iken Yezidilikte başka bir fizyonomi ile Melekê Tavus adıyla tanrılaştırılmıştır. "Melek Tavus, Tanrı'nın faal ve yürütücü uzvudur. O, İlahi dinlerdeki gibi lanetlenmiş veya kovulmuş bir şeytan değil; aksine yüce Hüda'ya saygı ve hürmette kusur etmeyen bir iyilik Tanrısıdır." (Bozan, 2015, 77). Bu inanış Yezidilerin Müslümanlar ve Hristiyanlarca lanetlenmiş olan şeytanla özdeşleştirilerek şeytana tapanlar, şeyâtinperest, abade-i İblis gibi tabirlerle anılmalarına neden olmuştur. Tavuspâres lakabını kullanan Lescot'a göre, "bu melek Yezidilerin kötü meleğidir. Çünkü ona gösterdikleri inançtan dolayı küçümsendiler ve işkencelere maruz kaldılar". (Lescot, 2009, 44).

Melekê Tavus ile şeytan arasındaki örtüşme komşu din mensupları tarafından hakaret olarak kullanılırken, batılların ve bölgeye giden seyyahların da ilgilerini çekmiş, kendi kamu oylarının merakını tahrik etmeye yönelik ilginç hikâyelerle bu taifeden şeytana tapanlar olarak söz etmişlerdir (Layard, 2000, 191). Avrupa'da Yezidilere ait başta el-Cilve ve Siyah Kitap yani Mıshafa Reş ve diğer yazılı metinleri ilk defa neşreden Isya Joseph'in kitabında Yezidiliği "Devil Worship" (Şeytana Tapma) olarak başlığa çıkarmıştır (Joseph, 1919). Ünlü yazma eserler koleksiyoncusu Hristiyan ilahiyatçı Alphonse Mingana, Yezidilerle ilgili çalışmasının başlığını, "The Yezidis: The Devil Worshipper of the Middle East", (Şeytana Tapanlar), İngiliz Jeolog ve seyyah William Francis

Ainsworth, makalesinde “... Izedis or Yezidis Devil Worshipper (1861)” başlığını kullanmıştır. Batılı seyyah ve araştırmacılar karmaşık ve yanlış bilgilerle ilgi ve dikkatleri konuya daha doğrusu kendi çalışmalarına çekmeye çalışarak, Yezidileri sanki başka bir gezegenden gelmiş garip yaratıkları tasvir eden egzotik bir yaklaşımla tanıtmaya çalışmışlardır (Guest, 2012, 44).

Yezidilere hakaret etmek için gerekçe olan ikinci konu, Hz. Hüseyin’in katili olarak bilinen Muaviye’nin oğlu Yezid ile ilişkilendirilmeleri gelmektedir. Her ne kadar bazı araştırmacılar Yezid adının Şii ve Sünni Müslümanlar tarafından hakaret etmek için onlara yakıştırıldığını iddia etseler de tıpkı şeytan algısında olduğu gibi Yezid ile ilişkilerinde de problemlili ve tartışmaya açık bir kapı bulmak mümkündür. Yezidilerin sözlü anlatı ve ilahilerinde 19. yüzyıla kadar dış dünya ile paylaşılmayan iki gizli kitaplarında (Mıshafa Reş ve Cilve) Muaviye’nin oğlu Yezid’den açıkça ilahi bir güç olarak söz edilmektedir. Kutsal Yezidi metinlerinde Yezid’in mucizevi bir şekilde doğduğu, başka bir fizyonomiye geçerek reenkarnasyon ile ruhunun Şeyh Hadi’ye geçtiği hikâye edilmektedir.⁷ Yezid’in kendilerine nispetini hakaret olarak gören Yezidilerin bu ismi kullanması da ilginçtir. 80’li yıllarda Yezidiliğin Zerdüştülüğün devamı olduğunu iddia eden Yezidilerin dünyevi liderinin adı Muaviye b. İsmail el-Yezidi’dir. (Sever, 1993, 101; Guest, 2012, 459). Şiiler ve Sünniler arasında kullanılmayan Muaviye ve Yezid isminin bir Yezidi lideri ve prensine ad olması aslında Yezidilerin kendilerine yönelik ötekileştirme algısına olabildiğince kaynaklık ettiklerini göstermektedir.

2. Klasik Dönem Osmanlı Algısında Yezidiler

Yezidiler kendilerini nasıl tanımladıklarından ziyade onları dışarıdan gözlemleyen diğer toplum ve hükümlerinin tasvir ve algılarına göre konumlandırılmışlardır. Tarihte Yezidiler kadar kendileri hakkındaki algı ile kendileri dışındaki dünyanın onlar hakkındaki algıları böylesine farklı olan

⁷ Mıshafa Reş’te Muaviye ve oğlu Yezid’in anlatıldığı bölüm; “Muhammedin yanında Muaviye adında bir hizmetçi vardı. Allah Muhammed’in müstakim bir yol tutmadığını görünce ona baş ağrısı verdi. Muhammed, Muaviye’ye gel beni traş et dedi. Onun iyi traş yaptığını biliyordu. Muaviye geldi ve onu aceleyle traş ederken yaraladı. Ondan kan aktı. Bunu gören Muaviye kanın yere düşmemesi için diliyle yaladı. Muhammed ona ne yaptın Muaviye dedi. Muaviye kanın yere düşmesinden korktuğum için onu dilimle yaladım. Muhammed ona dedi ki, hata ettin. Etrafında adamlar toplayıp ümmetimle mücadele edeceksin. Muaviye, o zaman asla evlenmeyeceğim dedi. Bir zaman sonra Allah Muaviye’ye akrepleri musallat etti. Onu ısırıldılar ve zehirlerini yüzüne yaydılar. Doktorlar iyileşmesi için Muaviye’nin evlenmesi gerektiğini söylediler, yoksa ölecek. Bunu duyunca evlenmeye razı oldu. Ona seksen yaşında bir kadın getirdiler ki hamile kalsın. Sabahleyin Allah’ın kudretiyle o yaşlı kadın yirmi beş yaşında bir kız oldu. Hamile kaldı ve Yezid olarak çağrılan ilahımız Yezidi doğurdu.” (Joseph,1909,128), Ayrıca aynı konuda bkz. (Samenow, 1931, 26; Sever, 1993, 156).

çok az inanç topluluğu vardır. Diğer dinlerdeki varlık ve kavramları farklı bir fizyonomi ile inanç kültü haline getiren Yezidilik en büyük sıkıntıyı inançlarını gizlemelerinden almıştır. Egzotik bir gizemle inançlarını kendi dışındakilere kapatan bir topluluğun farklı algılanmaması beklenemezdi. Nitekim öyle de oldu. Kendilerine yapılan saldırı ve yıkımlar aşağıda görüleceği gibi genellikle dünyevi problemler, hâkimiyet, itaat ve siyasi kavgalarla ilgili iken, düşmanları veya onları itaat altına almak isteyen hükümler bu saldırılarını Yezidilerin aslında yadsıdıkları Şeytan ve Yezid isimlerinin olumsuz algısı ile manipüle ederek meşrulaştırmaya çalışmışlardır.

Yezidiler, bilinen tarihlerinde ilk defa Moğollar, Musul Atabeyleri ve Kürt emirliklerine itaat etmeyip vergilerini ödemediklerinde ağır bir şekilde cezalandırılmış, liderleri kılıçtan geçirilerek köyleri ve dinî mekânları darmadağın edilmiştir (Mustafa Nuri, 1328/1910, 20). 1414 yılında Kürt emirliklerinden Cezire, Hısn-ı Keyfa ve diğerleri birleşerek bölgede gittikçe güçlenen Yezidilere saldırarak onları kılıçtan geçirdiler (Ahmet Teymur Paşa, 2008, 58; Lescot, 2009, 103). 1514'te Musul ve Diyarbekir çevresinin Osmanlı hâkimiyetine geçmesinden bir müddet sonra Yezidilere dair haberler İstanbul'a ulaşmaya başladı. 1550'lerden sonra Osmanlı resmi yazışmalarda (mühimmelerde) görünmeye başlayan Yezidilik ve Yezidiler söyleminde kodlanan dil ve devletin tavrı hakkında ipuçları elde etmek mümkündür (A.DVNSMHM.d. No.02). Bu tarihte Musul'da birbirlerine eskiden düşmanlığı olan iki grubun kavgası ile ilgili dava İstanbul'a ulaşır. Taraflardan birisi diğerine Rafizi, karşı grup da bunlara Yezidiliği isnat etmektedir. Beylerbeyi yapılan soruşturma neticesini şöyle açıklar; Rafizilikle suçlananlar sahih nesep olarak seyit ve Sünni mezhebindedirler. Yezidilikle itham edilen mahalle sakinleri de Sünni olup ehl-i salat ve Müslümanlardır. Bu zamana kadar aralarında olan ayrılık sadece dünyevi düşmanlıkları nedeniyledir.⁸ Olay, Yezidilik ve Rafiziliğin 1556 yılında toplumsal zihinde nasıl yer aldığını göstermektedir. Belge toplumun bu dönemde Rafizilik ve Yezidiliği birer itham aracı olarak görmesi açısından önemlidir.⁹ Zira bundan sonraki olayların çoğunda dünyevi

⁸ "Bab-ı Irak tarafında sakin olan cema'atün sâdât ve kurbinde sakin olanlar ile mâbeynlerinde kadimden adavet olagelmış olup birbirleriyle kemâl-i adâvet ü buğz üzere olmağla Bab-ı Irak halkı sâdât tarafına razı isnad idüp, sâdât dahi anlara Yezidilik isnad idegelmişlerdür. ...amma sâdât zümresi eben an-ceddin sahihu'neseb ve sünniyü'l-mezhebdür ve bab-ı Irak mahâlâtında sâkin olanlar dahi sünnilerdir ve ehl-i salat müslimanlardır. Bu zamana değin mâbeynlerinde olan şikak mahza adâvet-i dünyeviyye sebebindedür." (A.DVNSMHM.d. No.06, 193).

⁹ Yakınlarda Metin Bozan'ın yayınladığı 16. yüzyıla tarihlenen bir fetva içeriği (Bozan, 2020) Osmanlı arşiv belgelerindeki kayıtlarla uyumluluk göstermektedir. Mühimme kaydında 16. yüzyılda Müslüman toplumda Yezidiliğin bozuk itikatlarına vurgu yapılmakta, aynı yüzyıla tarihlenen adı geçen fetvada da Yezidilerin itikadı bozuk bir fırka olarak dinden çıkıp çıkmadıkları

düşmanlıkların dinî bir sunuma sokulduğu görülecek, Yezidilerin en büyük dramı da bu boyutta ilerleyecektir.

1568 yılında İmadiye Hâkimi Sultan'a gönderdiği mektupta Diyarbekir'den Musul'a kadar olan bölgede hırsızlık ve haramilik yapıp köyleri talan eden ve aşiretleri rencide eden bir Yezidi mültezimini şikâyet etmektedir. Said adlı Yezidi mültezim, mal-ı mîrî denilen devlet toprağını işlemektedir. Gerek İmadiye hâkiminin gerekse divandan padişah adına gönderilen yazının söyleminde Yezidiler sadece yaptıkları hırsızlık, eşkıyalık üzerinden suçlanmaktadırlar. Her iki taraf henüz Yezidileri itikatları üzerinden bir niteleme ve suçlamada bulunmamaktadır. Adı geçen taife inancı üzerinden değil, itaat dairesinde muhatap alınmaktadır. Yezidi olarak tanımlandıkları halde kendilerine devlet görevi ve iltizam verilmiş, reaya olarak inançları söz konusu olmamıştır. Ancak iltizam alabilen Yezidiler, itaatsizlik ve eşkıyalıkları ortaya çıktığında inançları üzerinden de suçlanacaklardır.¹⁰

Yezidilerin yaşadıkları Mardin'den Musul'a kadar dağlık bölgedeki ticari güzergâhta hırsızlık ve eşkıyalık ile geçindikleri öteden beri bilinmektedir. Bu durum hem batılı araştırmacıların hem de Osmanlı belgelerinin sürekli tekrarlanan konusu olmuştur. Eşkıyalık yapan Yezidilerin haklarından gelinmek istendiğinde önce eşkıyalıkları ve hırsızlıkları vurgulanır ardından bu taifenin inanç ve itikadı ortaya konarak haklarından gelmenin dinî meşruiyeti hatırlatılır. Aşağıda Osmanlıda Yezidi algısını ve devletin Yezidilere karşı tavrını ve ilişki boyutunu kavramak için öncelikle itaat ve itikat kartlarının ne şekilde uygulandığına dair birkaç örnek verilecektir.

Bağdat'ın alınmasından sonra Osmanlı hâkimiyeti altına giren bölgede devlet, Yezidi mirlerine dirlikler ve mukataalar vermiştir. Bu sayede 1550'li yıllarda Musul ve Erbil civarında Yezidi aşiretleri ve mirleri devletin hükmü altında dirlik sahibi oldular (A.DVNSMHM.d. No. 2). Ancak beylerbeyine istenen vergileri vermeyip, alışageldikleri gibi eşkıyalık yapmaları karşısında Yezidiliğe dair inanç kartları öne sürülmüştür. 1574 yılında dirlik ve mukataa alan Dasnî

tartışılmaktadır. Bozan, İbn Hallikân (681/1282) İbn Teymiye (728/1328) ve İbn Furat gibi âlimlerin aktarımlarından hareketle 14. asrın ilk yarısında Yezidiliğin aşırı fikirlere sahip bir zümreye dönüştüklerini ortaya koyarak "XV. asırda artık Yezidiliğin, Ehl-i Sünnet mensuplarıyla ciddi problemler yaşayan kendine özgü dinî bir yapılanmaya dönüştüğünü" ileri sürmektedir. (Bozan, 2020, 227).

¹⁰ "İmadiye Hâkimi Sultan Hüseyin damet mealieyhü südde-i saadetime mektüp gönderüp Yezidi taifesiyçün "hırsız u harami vü kuttâ'u'tarik olup bu diyara gelüp temekkün ideliden berü Musul vilayeti belki Musul'dan Erbil'e ve İmadiyye tarafına andan Diyarbekir'e varınca harâp edüp dayıma yollar basup Müslümanları rencide itmekden halî değıllerdir. Andan ma'ada Davud Beğ karındaşı Said tayife-i mezbure üzerinde olan mal-ı mirîyi iltizam itmekle... hırsuzluktan ve haramilikten münfekk olmamışlardır." (A.DVNSMHM.d. No. 706 ,7).

Yezidilerinin¹¹ beylerbeyini dinlemedikleri, fitne ve fesattan geri durmadıkları ve eşkıyalık yaptıklarına dair şikâyetler padişaha kadar ulaşır. “*Beglerbegine ve ümeraya ve şer’i şerife itaat eylemeyüp ve daima ayende ve revende ve tüccar taifesinin mallarını garet ve kendülerin katl*” eden “*Dasnî taifesi Yezidi olup*”, Bağdat’tan Nusaybin’e kadar bölgede hırsızlık yapmakta, tüccarların mallarını yağmalamakta ve öldürme olaylarına karışmaktadır. Yezidilerin padişaha şikâyet edildiği mektupta ikinci adımda itikatları öne sürülmektedir. Hırsızlık, yağmacılık ve eşkıyalık yapan, ümera ve valilere itaat etmeyen Yezidilerin ayrıca “*mezhepsiz ve milletten hariç kat’a ezan ve namaz olmayup ve rûz-i haşr ve münker nekiri inkâr üzere oldukları ecilden haklarından*” gelinmesi istenir (A.DVNS.MHM.d. No. 26, 193). Devlete itaat ettiklerinde kendilerine mukataa ve dirlik verilen Dasnîli Yezidler, itaatten çıkıp asi durumuna düşmeseydiler ezansız, namazsız ve mülhit olmaları pek de problem olmayacaktı. Zira kendilerine dirlikler verildiğinde zaten anılan sıfatları taşıyorlardı.¹²

Osmanlı Devleti klasik dönemde merkezîyetçi güçlü yapısı ve Sünnî İslam kimliğini merkeze almasına rağmen diğer inanç mensuplarını zorla İslam’a dönüştürmeye uğraşmamıştır (Ocak, 2017, 109). Sünnî İslam’a değil, devletin otorite ve egemenliğine tehlike olabilecek oluşumlara müdahale etmiş ve ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Osmanlı Devleti dalalet fırkaları olarak nitelediği gruplarla dini-mezhebi çerçevede ilişki kurmadı. Sünnî İslam’ın dışında veya periferisindeki zendeka, mülhid, rafîzi, fırka-i dalle, kefer gibi isimler verdiği gruplara karşı, devletin egemenlik ve otoritesini kabul edip etmediklerine göre tavrını belirlemiştir. Bu anlamda devletin heteredoks gruplara karşı tavrını din ve itikat değil, daha çok hükümler ve itaat ilişkisi belirlemekteydi. Cemaatlerin öncelikle sultanın otoritesine itaat edip etmemeleri temel faktör olmuştur (Gülsoy, 2002, 135). Padişah fermanlarında vergisini verip askerlik görevini yerine getiren gruplar reaya sayılmış ve tüm reayanın sultana Allah’ın bir emaneti olduğu ilkesinden hareketle devletin himayesinde oldukları vurgulanmıştır (Ocak, 2017). Ancak gerek dini gruplar gerekse otoritenin dışına çıkma potansiyeli olan konargöçer cemaat ve aşiretler devletin egemenliğine muhalefet ettiklerinde ve sultanın emirlerine itaat etmediklerinde Sünnî İslam’ın dışında, millet ve mezhepten hariç, zındık

¹¹ Dasnî Aşireti en güçlü Yezidi cemaatidir. Hatta bu aşiretin Yezidiliğine işaret olarak bölgedeki tüm Yezidilere Dasnî dendiği olmuştur. Dasnî ile Yezidilik özdeşleşmiştir. (A.DVNS.MHM.d. No. 26, 193; Şeref Han, 1971, 308; Yasemi, ts.172).

¹² Yezidilerin bu dönemde şeytanla ilişkilendirilmedikleri görülüyor. Daha geç tarihli belgelerde Yezidler “şeyâtinperest” olarak tanımlanmışlardır. (A.DVNSM.d. No. 49, 99; A.DVNSM-HM.d. No. 47, 246).

ve mühlid sıfatları ile meşru hedef haline getirilerek itaat altına alınmışlardır. (A.DVNSMHM.d. No. 49, 99).

16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın ortalarında iki önemli eser veren Bitlisli Kürt Emiri Şeref Hân (ö.1012/1603-1604) ile ünlü seyyah Evliya Çelebi'nin (ö.1095/1684) anlatılarından dönemin Osmanlı entelektüeli ve Sünni Kürtlerin Yezidi algısına dair ipuçları bulmak mümkündür. Evliya Çelebi'den yarım asır önce (1558) eserini kaleme alan Şeref Hân, Yezidilerin yaşadığı bölgeye "şeytanlık yer" demekle beraber, eserinde onları şeytanla ilişkilendirdiğine dair başka malumata rastlanmamaktadır (Şeref Hân, 1971, 251). Şeref Hân, Yezidileri, "*uğursuz Yezidilik dini*" mensupları olarak tanıtır, ehl-i sünnet itikadına girip tekrar Yezidilik inancına dönenleri mürtedlikle, yani dinden çıkmakla suçlamaktadır (Şeref Hân, 1971, 135-250). Evliya Çelebi de Yezidileri "*köpeğe tapan*", dinsiz, imansız, isyankâr ve eşkıya olarak itham eder (Evliya Çelebi, 2010, 99). Şeref Hân 16.yüzyılın ilk çeyreğinde Sultan I. Selim zamanında ve daha sonraki dönemde Osmanlı hâkimiyetindeki Dasnî ve Kilis'teki Şeyh İzzeddin Yezidi aşiretlerine devlet tarafından emirlikler ve mirî görevler verildiğini, bu amaçla dirlik ve mukataalara sahip olduklarını teyit eder. Şeref Hân, Kilis'teki Yezidi Şeyh İzzeddin kabilesi mensuplarının ihtida ettikten sonra eski inançlarına dönerek "*mürted oldukları*" (Şeref Hân, 1971, 250) halde Şeyh İzzeddin'in Kilis'te hükümet beyliğinin devam ettiği ifadesinden Yezidilikte kalmanın hükümet beyi olmaya engel olmadığını ortaya koyar. Benzer şekilde, Yezidi Dasnî Aşireti'nin Osmanlı hükümet güçlerinin yanında Sünni/Şafii Kürt Soran aşiretlerine karşı savaştığını aktarır. Soran Kürtlerine karşı Osmanlı Devleti'nin yanında savaşırken başarısız olan Yezidi Dasnî şeyhlerinden Hüseyin Bey'in İstanbul'a çağrılarak öldürülmesi, Osmanlı-Yezidi ilişkilerinin inançtan ziyade itaat ve himaye temeli üzerinde şekillendiğini göstermektedir. (Şeref Hân, 1971, 251).

Soran Sünni Kürtlerinin ve Melek Ahmet Paşa'nın¹³ Yezidilere karşı savaşları ve onları büyük askeri kuvvetlerle ezmelerinin temel gerekçesi Mardin'den Bağdat'a kadar uzanan güzergâhta tüccarları soyarak yaptıkları eşkıyalık ve beylerbeyine itaat etmemelerdir. Aşağıda görüleceği gibi, çarpışmalar başlayınca savaş dinî-mezhebî bir renge bürünmüş, Yezidileri öldürmenin meşruiyeti ise "sapkın" inançları üzerinden yürütülmüştür. Şeref Hân, Yezidi Dasnîlerle çatışan Şafii Soran Kürtlerinden (Şeref Hân, 1971), Evliya Çelebi ise

¹³ Melek Ahmet Paşa (ö.1073/1662) Osmanlı veziriazamlarındandır. Diyarbekir beylerbeyliği de yapan Melek Ahmet Paşa bölgede asayişli sağlamak üzere yaptığı seferlerde hamiliğini yaptığı anne tarafından akrabası olan Evliya Çelebi de bulunmuştur. (Sarıcaoğlu, 2004, 29/43).

Melek Ahmet Paşa'nın binlerce Yezidi öldüren¹⁴ askerlerinden "Hüseynî" olarak söz ederler. Yezidilerin öldürülmeleri, "bu yezidi melu'nlardan Deşt-i Kerbela şehitlerinin ve Hazret-i Hüseyin'in kanının" alınması şeklinde betimlenir. Melek Ahmet Paşa'nın ordusu Yezidilere saldırı emri aldığı anda, askerler; "Kerbela cengine gidiyoruz, Kerbela şehitleri ve Hz. Hüseyin'in intikamını almaya gidiyoruz", şeklinde galeyana getirilerek motive edilmişlerdir (Evliya Çelebi, 2010, 91). Bu atmosferde, Şafiilerin Yezidi Dasnî aşiretine karşı kendilerini Hüseyinî olarak tanıtmaları halk arasında o dönemdeki Yezidi-Sünni ayrışmasının Yezid (Muaviye'nin oğlu Yezid) üzerinden şekillendiğine açık bir işarettir. Şeref Hân'ın anlattığı olayda da Sünni Kürtler ile Yezidi aşiretleri arasındaki emirlik gibi siyasi bir mücadelede Sünniler Hüseyinîlik sembolüyle savaflara dini bir motif vermişlerdir. Savaşın ve çatışmanın asıl nedeni siyasi ve dünyevî ilişkilerdir.

3. 19. Yüzyılda Osmanlı Yezidi Karşılaşması: "Mülhidi" Asker Askeri İslam Yapmak

Padışahın güçlü iradesinin hüküm sürdüğü klasik dönemde eşkıyalık ve benzeri hareketlerle kontrol dışına çıktıklarında ağır bir şekilde cezalandırılarak itaat altına alınan Yezidi ve benzeri *mülhid/sapkın* olarak nitelenen gruplar, Tanzimat'la beraber askere alınmak üzere kuraya tabi tutuldular. 1840 yılında getirilen zorunlu askerlik hizmeti sonrası Yezidilerin devletle ilişkileri farklı bir boyuta evirildi. Geçmişin itaat merkezli devlet-yezidi ilişkilerine Tanzimat sonrası süreçte, önce tüm reyanın eşit sayıldığı Osmanlı vatandaşlığı, II. Abdülhamid döneminde de ittihad-ı İslam dairesine dâhil edilme denemeleri eklenmiştir. Bu dönemde Yezidiler gibi Bektaşî, Şii, Kızılbaş, Nusayri vb. Sünni İslam'ın dışında veya kenarındaki grupları başta askerlik olmak üzere, eğitim, vergi, kültür, iskân, adli ve idari yapılanma gibi bir dizi reform ile Sünni çizgideki şeriat dairesine çekerek merkeze bağlanmış homojen bir toplum oluşturulmak istendi. Adı geçen reformlar "sadece modernleşme talepleriyle değil aynı zamanda ortaya çıkan ve giderek arttığı anlaşılan iç ve dış tehditlerin baskısıyla da hareket" edildiğini göstermektedir. (Işık 2015a: 37). II. Mahmut döneminden itibaren devlet resmi İslam'ı önceleyerek, batını ve mistik temelli inanç gruplarını şeriat dairesine çekmeye çalışmıştır (Işık 2016, 205).¹⁵

Tanzimat'ın ilanından kısa bir müddet sonra 1849 yılında Yezidilerin diğer vatandaşlar gibi askerliğe tabi tutulmaları kararı çıktı. Yezidiler bu karara büyük tepki gösterdiler. Kura kanunu gereği askere gidecekleri tespit amacıyla

¹⁴ Melek Ahmet Paşa'ya bağlı güçler Çelebi'ye göre 9000 Yezidi'yi öldürmüş, 13600 çocuk ve kadın dâhil olmak üzere esir almıştır. (Evliya Çelebi, 2010, 97).

¹⁵ Osmanlı döneminde devlet ve dini zümrelerin ilişkilerine dair önemli çalışmalardan birkaçı şunlardır. Ocak, 2013; Ocak, 2017, Işık, 2015; Işık, 2016; Maden, 2013.

yapılan nüfus sayımında Yezidiler, karşı çıkmalarına rağmen Müslümanlarla beraber sayılmak istendiler. Bu durum yezidiler açısından kabul edilemezdi. Tam olarak sayılmadılar; zira birçoğu mektûm¹⁶ kalmayı tercih ederek söz konusu sayımlardan kaçmayı başardılar. Ancak Rusya'ya gitmek¹⁷ dâhil pek çok yolu deneyen Yezidilerin işi gittikçe zorlaşıyordu.

Yezidi ileri gelenlerinden Kaval Yusuf, İngiliz büyükelçisi Stratford Canning ve özellikle Britanyalı diplomat ve arkeolog Austen Henry Layard'ın rehberliğinde İstanbul'a giderek askerlikten muaf olmaları için girişimde bulunmuştur. (MVL. No. 77, Gömlek No. 53; Guest, 2012). Batılı devlet elçilerinin gayrimüslimlerin cizye karşılığı askerlik konusuna değinen Mustafa Nuri Paşa "*cizye-i şer'iyye Avrupalıların en ziyade gözlerine batan diken*" olduğuna işaret etmektedir. (Mustafa Nuri Paşa, 2014, 480). Bundan cesaretle Yezidilerin temsilcileri yetkililere gayrimüslim milletler gibi "iane-i askeriyeye"¹⁸ (MV. No. 58, Gömlek No. 36) veya kurası çekilenlerin bir bedelle askerlikten muaf olmak istediklerini bildirdiler.¹⁹ Ancak Yezidilerin tüm direnç ve çabalarına rağmen, Osmanlılık ideolojisi ve itihad-ı İslam siyaseti çerçevesinde ana gövdeye eklenmek için askerlik kurasına tabi olma uygulamalara maruz kaldılar.

Yezidilerin Osmanlılaşması ve Müslüman olmaları ancak askeri kışlalarda, Sünni Müslümanlarla beraber eğitilmeleriyle mümkündü. Her ne kadar bu konuda araştırma yapanların bir kısmı bu dönemi devletin Sünnileşmesi, hatta biraz daha ileri giderek Hanefileşmesi olarak görseler de en azından bu konu Yezidiler açısından tartışmaya açıktır. (Deringil, 2002, 59; Somel, 2000, 185; Gölbaşı, 2008, 104). Osmanlı devleti klasik dönemden beri zaten Sünni İslam'ı kanunlarına esas yapmıştır. Kürtlerin yaşadığı bölgede Şafilik, Arap coğrafyasında diğer Sünni mezhepler bulunmakla beraber, Hanefi mezhebi devletin temel referansı olagelmıştır. Bu dönemde *sapkın* grupların itikatları tashih edilerek Sünni İslam dairesi içine girmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Batılı devletlerin himayesindeki Yahudi ve Hristiyanların ihtidalarına mesafeli ve temkinli yaklaşıldığı, hatta baş ağrısı olarak görüldüğü bir dönemde (Deringil, 2017, 85) Sünni İslam'ın dışında ya da kenarında görülen mezhep

¹⁶ Mektûm kelime anlamı gizlenen, saklanan olup, kavram olarak askerlik kurasına tabi olma-mak için nüfus kütüğüne kaydolmayanlar için kullanılmıştır.

¹⁷ "Hizmet-i askeriyeden kurtulmak üzere mukaddema Rusya'ya gitmiş olan taife-i Yezid bedel-i nakdi vermek şartıyla yine avdet etmek arzusunda bulduklarından bahisle ..." (A. MKT. MHM. No. 351, Gömlek No. 6).

¹⁸ İane-i askerî, askerlik bedeli cizyenin 1856 yılında kaldırılmasından sonra bedel-i askerî vergisi yerine kullanılan tabir. Bu konuda geniş bilgi için (Bk. Gülsoy, 2010)

¹⁹ "Millet-i hariciye misillü virgülerimiz ita olunarak silk-i askeriden af hususuna müteallik irade ..." çıkmasını istediler. (MVL No. 77, Gömlek No.53).

ve cemaatlerin itikatlarının tashih edilerek İslam dairesi içine alınması çalışmaları hızlanmıştır. Işık'a göre, Hanefilik Osmanlı resmi ideolojisi olarak, millileşme temayülü ile 19. yüzyıl merkezileşme ve modernleşme politikalarının meşrulaştırıcı gücü olarak görülmüştür. (Işık, 2015, 8, 338).

Yezidi din adamları ve ileri gelenleri 1872 yılında itikatlarının askerlik yapmaya müsaade etmediğini belirten on dört maddelik bir dilekçeyi Bağdat Valisi Rauf Paşa'ya sundular.²⁰ Bu dilekçenin içeriğinin Yezidi araştırmacıları için önemi vardı. Zira sözlü ve gizli Yezidi inancı bu şekilde ilk defa kendi elleriyle kendileri dışındaki âleme yazılı olarak açıklanmış oluyordu. Yezidilerin askerlik yapmamak için saydıkları söz konusu dini gerekçelerin bir kısmının abartılı olduğu ve gerçeğe uymadığı, Batılıların dikkatini çekmek amacıyla uydurulduğu iddia edildi. (Lescot, 2009, 11). Yezidilerin Osmanlı ordusunda askerlik yapmak istememelerinin temelinde şeyhlerinin, tamamı Sünni Müslümanlardan oluşan bir topluluk içine girmelerine müsaade etmemeleri yatmaktadır. Yezidi reisler Osmanlı Devleti'nin cemaat fertlerini askerlik kanalıyla itikatlarından döndürmeye çalıştığı endişesini taşıyorlardı. Dinî bilgidен yoksun cahil dindaşlarının pir ve şeyhlerinden uzakta İslam ordusu içinde eriyerek Sünni İslam'a geçeceklerinden korkan Yezidi ileri gelenleri batılıların da yardımını umarak askerliği reddettiler. Nitekim bu tarihten sonra Osmanlı Devleti de tefhim ve ıslah komisyonları ile onları ordu teşkilatı içinde eriterek itikatlarının tedricen düzeltilmesi niyetini gizlemeyecektir.

²⁰ Yezidiler neden askerlik yapamayacaklarına dair ilk defa yazıya dökerek dış dünya paylaştıkları, dinlerince haram ve yasak olan hususlar şunlardır; 1-Yılda üç defa Melekê Tavus'u ziyaret etmeyenler dinden çıkar. 2-Yılda bir kere Şeyh Hadi'nin türbesini ziyaret etmeyenler kâfir olur. 3-Diğer din mensuplarına görünmeden her sabah güneşe karşı durarak dua okunmalıdır. 4-Her Yezidi'nin her gün piri veya şeyhinin elini öpmesi zorunludur. 5-Yezidiler Müslümanlardan "eüzü besmeleyi" duymamalıdır. 6-Duyduklarında haşa demeli ya da söyleyeni öldürmelidirler. 7-Ölüm anında bir Yezidi'nin başucunda şeyhi veya ahiret kardeşi hazır olup, ona Yezidi inancını hatırlatmalıdır. 8-Her yezidi Şeyh Hadi'nin mezar toprağını yanında bulundurmalı ve her sabah ondan bir parça yemelidir. 9-Yezidler oruçlarını evlerinden ayrı yerde tutamazlar, oruçlarını şeyhlerinin evlerinde açmalıdırlar. 10-Bir Yezidi evinden bir yıldan çok ayrı kalırsa karısı ondan boş olur. 11-Bir yezidi ahiret kardeşinin kendisine diktiği elbiseyi ancak onların eliyle giyebilir. 12-Yezidiler diğer din mensuplarına ait tuvalet ve banyoları ve su içtikleri kapları kullanamazlar. 13-Balık, kabak, bamyası, fasulye, lahana ve marul gibi yiyecekler haramdır. Dilekçedeki maddeler özetlenmiştir. Bu maddelerin tamamı için (Bk. Joesph, 1919; Mustafa Nuri, 1328/1910; Lescot, 2009; Guest, 2012).

3.1. Heyet-i Tefhimiye ve Fırka-i Islahiye Faaliyetleri

Osmanlı-Yezidi ilişkileri her ne kadar itaat ve isyan üzerinden şekillense de itikat ve inanç üzerinden yürütülmüştür. Sünni İslam'ın dışında veya kenarında olan muhtelif sekteryen grupların yabancı devletlerin Osmanlı'ya müdahalesinin bir nesnesi olmaları, rakip güçleri desteklemeleri devletin hafızasında bir güvensizlik yaratmıştır. Osmanlı hâkimiyetindeki Irak'ta Şiiilerin İran'a, 19. yüzyılın sonlarında Ermenilerin batılı devletlere, Yezidilerin İngiliz ve Fransızlara yanaşmaları, bu gruplardan bir kısmının misyonerlerin hedefine girerek dış müdahale kapılarının aralanması II. Abdülhamid'in en hassas olduğu noktada devleti endişeye sevk etmiştir. (BEO. No. 382, Gömlek No. 28633-2-1). Aslında bu tereddüt yirminci yüzyılın başında, devletlerin kendi egemenliklerini korumak ve sahip oldukları topraklardaki tüm unsurlara hâkimiyet kurma, boyun eğdirme anlayışının Osmanlı'daki yansımından başka bir şey değildi (Poggi, 2016). Osmanlı Devleti esas aldığı Sünni İslam'dan sapmış grupların sadakatinden her zaman şüphelenmiştir. II. Abdülhamid döneminde otorite dışında kalan Kürt ve Türkmen konargöçer aşiretlerinin yanında Nusayri, Dürzi ve özellikle Yezidileri sisteme entegre ederek itaat altına alma amacıyla iskân ettirme, itikatlarını ıslah ederek Ortodoks-Sünni İslam'a döndürülmeleri çalışmaları hız kazanmıştır (Y.PRK.UM, No. 79, Gömlek No. 36). "Emperyalist güçler yerel unsurların zaaflarını kullanarak onları Osmanlı devleti ile karşı karşıya getirmek"(Işık 2016: 157) niyetlerine karşı bu grupları kontrol altına alma faaliyetleri yürütüldü. Dış müdahalelere hedef olmaları engellenmek istenen Sünni İslam'ın dışındaki cemaat ve gruplara yönelik bir dizi proje yürürlüğe sokuldu. Heyet-i Tefhimiye, Fırka-i Islahiye, irşad heyetleri, dini eğitim, mektep ve cami inşaat faaliyetleri bunlardan bazılarıdır. Cevdet Paşa Fırka-i Islahiye'nin amacını, hükümetin kontrolü dışında, serkeşlik halinde bulunan Kozan, Gavur Dağı ve Kürt Dağı'nda bulunan konar göçer aşiretlerin ahvalini ıslah ederek devlet otoritesini sağlamak olarak açıklıyor. Ayrıca yabancı devlet görevlilerinin adı geçen aşiretlerle görüştükları haberlerinin de etkili olduğuna işaret ediyor. (Ahmet Cevdet Paşa, 1980: 113). Ancak merkezî hükümetin toplumun derinlerine inmeden taşradaki paşaların gönderdikleri raporlara dayanarak giriştiği "tashih-i itikat" projeleri hep başarısız kalmış, ıslah ve tefhim metotları işe yaramayınca şiddet yolu seçilmiştir.

1891 yılında Binbaşı Abdülkadir Bey ve ulemadan oluşan bir heyet (tefhim heyeti) Yezidileri sapmış oldukları batıl inançtan kurtarmak, temeddün ve itikatlarını düzeltmek üzere İstanbul'dan yola çıktılar. (Y.PRK. ASK. No. 69, Gömlek No. 70). Heyetin görevi *cahil oldukları için* batıl itikada sapmış olan Yezidilere sahih ve doğru dini anlatmak ve Sünni İslam'a dönmelerini sağlamak

üzere “*mukaddes askerlik hizmetine*” girmelerini ikna etmekte.²¹ Ancak kısa bir müddet sonra Yezidilerin padişah ve çevresinin sandığı gibi tefhim ve telkinle itikatlarını kolay kolay değiştirmeyecekleri ortaya çıktı. Yezidiler, İslam’a girerek orduya alınmayı, Osmanlı tarafına göre ise “İslam’a dönmeyi” reddettiler. “*Biz Müslüman değiliz ki İslam’a girelim*” diyen Yezidiler heyetin hayallerini boşa çıkardılar (Y.MTV. No. 71, Gömlek No. 39).

Heyet-i Tefhimiye reisi Binbaşı Abdülkadir, tatlılık ve güzel sözle dini telkin etmenin (aşılamanın) işe yaramadığını görünce zora başvurdu, şiddet uyguladı. Şikâyetler üzerine hem İslam dinin hem de “*Yezidilik mezheb-i batılı*” ve konuştukları dili (Kürtçeyi) bilen ve ahlak ve mizaçlarına vakıf, muteber kişilerden oluşan bir heyetin görevlendirilmesi talep edildi. Böylece dalalette (küfürde) olan “*cahil Yezidiler*” zor ve şiddet yolu ile değil “*ikna ve telkinle meslek-i naciye*” (kurtuluş yolu) olan İslamiyet’e meyledeceklerdi (İ.DH. No. 1247, Gömlek No. 97741-2-1). Binbaşı Abdülkadir sahada bir başarı elde edememiş aksine uyguladığı şiddet şikâyetlerin artmasına neden olmuştu. Bölgeye Ömer Vehbi Paşa’nın gelişiyle şiddet daha da arttı. Paşa, bölgeye gelir gelmez, Musul’da şehrin ileri gelenleri huzurunda topladığı Yezidi reislerine İslam’a dönmelerini teklif ettiğinde, kabul etmeyenlere hakaret etmiş ve şiddet uygulamıştır. Bazıları aldıkları yaralardan ölürken sağ kalanların bir kısmı hapsedilmiştir.²² Bu kadar ağır tazyiklere dayanamayan Yezidilerden bir kısmının zorla İslam’ı kabul ettiklerini ifade etmeleri üzerine Ömer Vehbi Paşa, Padişaha zafer edasıyla gönderdiği telgrafta Musul ve civarındaki tüm Yezidilerin İslam’ı kabul ettiklerini müjdelemiştir. Tüm bu yapılanların gönüllü olarak cereyan ettiği haberinin yalan olduğunu kısa bir süre sonra anlaşılacaktır. Yezidiler, kendi inançlarında kalmakta ısrar etmişlerdir. Gördükleri işkence ve baskı karşısında İslam olduklarını beyan edenler kısa bir süre sonra tekrar eski

²¹ “... Yezidi taifesinin izale-i cehalet ve dalaletleri ve hizmet-i mukaddes-i askeriyeye alıştırılmaları zımında telkinat-ı müessire ifa etmek ...” (DH. MKT. No. 1889, Gömlek No. 75).

²² Diyarbekir Nakibüleşrafi Seyyid Muhammed Said Efendi, Ömer Paşa’nın toplantısını detaylı bir şekilde merkeze raporlamıştır, buna göre (özetle); İşin aslı Yezidi reislerini (Musul) hükümet konağına çağırın ve bütün şehir ileri gelenleri ve idare meclisi huzurunda toplayan Ömer Paşa müftüye bir dua okuttu. Herkes müftünün duasına âmin demesine rağmen yezidi ileri gelenlerinin bulunduğu taraftan âmin sesi gelmedi. Ömer Paşa’nun defalarca “âmin deyiniz, âmin söyleyiniz” ihtarlarına rağmen âmin demediler. Hiddete gelen Paşa’nun tehdit ve hakaretlerine kulak asmadılar. “Biz henüz ne için celp olduğumuzu bilmiyoruz. Sizi Kuvve-i İslahiye kumandanı istiyor dediler geldik. Ayağımızın toprağı ile doğruca bu heyet-i muctemî’â huzuruna getirildik. Eğer bu dua Müslüman olmağımız için ise biz Müslüman olmadık ve olmayacağız ki, âmin diyelim” diye cevap vererek, bellerindeki kılıçları çıkarıp, işte kılıçlarımız bizi idam ediniz, biz dinimizden dönmeyiz. Müslüman olmayız, deyince, Ömer Paşa “asker bunları urunuz” emrini verir. Ortalık “mazbaha” halini alır, ölen ve yaralananlar olur. Geri kalanlar sürüklenerek hapse atılırlar. (Y.MTV. No. 71, Gömlek No. 39).

inançlarına dönmüşlerdi. (Y.PRK. BŞK. No. 26, Gömlek No. 85-6).²³ Ömer Vehbi Paşa yaptığı zulüm ve Padişah'a yalan bilgiler göndermesinin ortaya çıkması üzerine görevinden alınmıştır.²⁴

İslam'a dönme (rücu') ve askerlik konusunda iyice köşeye sıkıştırılan Yezidiler, Fransız konsolosuna dilekçe vererek Hristiyan olmak istediklerini bildirmişlerdir (Guest, 2012, 235). Orduya dâhil olup Müslüman olmaksızın kript Hristiyan görünüp cizye vererek askerlikten kurtulmanın iyi bir yol olduğu kanaatindeydiler. Ancak Yıldız Sarayı'ndan gelen cevapta nasihatın tesir etmeyeceği artık ortaya çıkan Yezidiler hakkında askerlik konusunda hiçbir müsamahanın gösterilmemesi istenmiştir. Hangi mezhebe girerlerse girsinler, Nasranî (Hristiyan) ve Yahudi olsalar bile yine asker olacaklarını bilmeleri ve devletin bu kararının değişmeyeceğini anlamaları gerektiği hatırlatılmıştır (Y.PRK. BŞK. No. 22, Gömlek No. 57). Devlet, onları askere almaktan, Yezidiler de askerliği reddetmekten vazgeçmeyecekti.²⁵

Yezidiler, devletle askerlik konusunda başa çıkamayacaklarını anlayınca, kendilerinden oluşan müstakil birliklerde orduya alınma isteklerini hükümete iletiler. Böylece çoğunluğu Müslümanlardan oluşan ordu içerisinde inançlarını kaybetmekten kurtulacaklardı. Bu niyetle 1893 yılında Hamidiye Alayları bünyesinde kendilerinden oluşacak müstakil bir alay veya tabur isteğinde bulundular. Bu konuda Sultan'a bir rapor sunan Yaver-i Ekrem Şakir Paşa, Yezidilerin Hamidiye alaylarına alınmalarının münasip olmayacağını, ancak askerliğe alıştırılmaları gerektiğinin de altını çizmiştir. Paşa'ya göre Yezidiler, ordugâhlara alınmalarıyla "örümcekağından daha zayıf" olan batıl mezheplerini bırakarak kolaylıkla İslam'a dönmeyi kabul edeceklerdi. Paşa, İslam'dan sapmış bu taifenin "*hal-i dalalette bırakılmaları*" ve devletin kendi reayası ile adaveti (düşmanlığı) da uygun olmayacağından kalplerini ısındırmak için onlardan az bir kısmının Hamidiye'ye alınması, diğerlerinin de "*sızıldısızca*" fazla kavga

²³ Ömer Paşa'yı sadrazam şöyle azarlayacaktır. "Esasen memuriyetiniz herkesi tarik-i hakka davet gibi bir vazife-i diniye olmayup efrad ve emvâl-i bekayâsının cem' ve tahsilinden başka şey değildir. (BEO. No. 88, Gömlek No. 6590-1).

²⁴ Lescot'a göre Ömer Vehbi Paşa yabancı büyükelçilik mensuplarının girişimleri sonucu görevinden alınmıştır. (Lescot, 2009) Ancak gerek Lescot gerekse Lescot'tan bilgileri alan Guest'in bu konudaki Osmanlı arşiv belgelerine ulaşmadıkları anlaşılıyor. Belgelere göre, Vehbi Paşa'yı şikâyet edenler Osmanlı yerel idarecileri ve bölge valileridir. Onlara göre, Vehbi Paşa hem ahalîye Bab-ı alinin rızası dışında zulmediyor, hem de Sultan'a yalan ve yanlış bilgi veriyordu. (Y.MTV. No. 74, Gömlek No. 91).

²⁵ Yezidilere Sünnî Kürt şeyh ve âlimlerini nasihat ve irşat için gönderme teşebbüsleri Osmanlı'nın sonuna kadar devam etti. Haziran 1918 tarihli bir belgeye göre, Birinci Dünya Savaşında Bitlis muharebelerinde Ruslara esir düşen Bediüzzaman Said-i Kürdî'nin İstanbul'a döndüğünden bahisle, irken Kürt olan Yezidilerin irşat ve tahsillerine yardım için görevlendirilmesini Musul Valisi Memduh dâhiliye nezaretine teklif etmektedir (DH.ŞFR. No. 588, Gömlek No. 60).

ve gürültüye meydan vermeden askerlik mükellefiyetine alınmalarını tavsiye etmiştir (Y.E.E. No. 139, Gömlek No. 15).

Yezidilerden oluşan müstakil bir alay veya tabura izin verilmemesine rağmen, Mardin'de Yezidi Binbaşı Hüseyin Kanco ve aşiretinin Hamidiye Alaylarına dâhil oldukları bilinmektedir.²⁶ Kanco'nun aşireti Mardin ve Viranşehir Hamidiye Alayları içinde diğer Kürt aşiretleriyle beraber Milli İbrahim Paşa himayesinde yer almıştır. Yezidiler, Kanco'nun himayesinde Kürt aşiretlerinden oluşan Hamidiye Alayı içerisinde askerlik yapmaya itiraz etmediler. Zira Kürt aşiretlerinin Yezidileri Müslümanlaştırma gibi bir hedefleri yoktu. Arşiv kayıtlarında Hüseyin Kanco'nun Müslüman olduğu ifade edilse de aşireti Yezidi olarak Hamidiye içinde kalmaya devam etmiştir.²⁷ Ayrıca Midyat'ta Haverki aşiretinin reislerinden Haco ve Çelebi ağaların en önemli askeri kuvvetleri Yezidilerden oluşmaktaydı (Lescot 2009, 194; Bruinessen, 2008, 163).

1906 yılında Yezidilerin tezkire-i Osmaniye denilen kimlik belgelerinde ne şekilde yazılacakları tartışma konusu olmuştur. Mezhep hanesine Yezidi yazılmadıkları için mektûm/kayıt dışı kalarak nüfus sayımına katılmayı reddettiler. Dâhiliye Nazırı askerlik yapmak istemeyenlerin kendilerini Yezidi olarak kayda geçirip askerlikten kurtulmak isteyebileceklerini ileri sürerek, Ankara vilayeti dahilinde zahiren İslam gördükleri halde sırrı (kripto) Hristiyan olan İstavrilere yapılan muamelenin Yezidilere de uygulanmasını teklif etti. (BEO No. 2884, Gömlek No. 216234-2). Bu formül İstavrilere askerlikten kurtarmadığı gibi Yezidilerin de askerlikten kaçmalarını engelleyecektir.²⁸ 19. yy ile 20 yy. başlarında Yezidiler'in bir kısmı, kendilerinin ayrı bir din olduğunu iddia ettiler. Bitlis vilayetinin bir sorusuna cevaben Osmanlı sadaret makamının gönderdiği 1906 tarihli bir vesikada, kendilerini Müslüman kabul eden Yezidiler'in Müslüman, kendilerini gayrimüslim kabul eden Yezidiler'in ise gayrimüslim olarak kayıtlara geçilmesi emredilmiştir. (MV. No. 113, Gömlek No. 161). Ancak Yezidilerin din hanesine gayrimüslim yazılması durumunda nüfus sayımında Hristiyan nüfusunu fazla gösterecek, Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale eden Batılı devletlerin

²⁶ "... şimdi Hamidiye kırk ikinci süvari alayına mensup oldukları cihetle ahz-ı asker muamelesi görmeyen henüz Yezidilik itikadında olup bunlardan yalnız Hüseyin Kanco Efendi namında bir Hamidiye Binbaşı 'sının tashih-i itikat eylediği ..." (DH.ŞFR. No. 366, Gömlek No. 41-1).

²⁷ "Milliliye mensup aşair rüesasından Binbaşı Hüseyin Kanco ..." (DH.MKT. No. 2843, Gömlek No. 39-5).

²⁸ Yozgat Sancağına bağlı Akdağmadeni'nde yaşayan İstavrilere, resmi kayıtlarda ve görünüşte Müslüman oldukları halde gerçekte kripto Hristiyanlardır. Meşrutiyetten sonra askerlikten muaf olmak için Hristiyan olduklarını ilan ettiler. (Bk. Deringil, 2017, 185).

eline koz verecektir. Nihayet Yezidilerin muvafakatlerine bakılmaksızın nüfus tezkirelerinin mezhep hanesinde İslam yazılması kararlaştırıldı (DH. MKT. No. 2818, Gömlek No. 2-1). Buna göre, Yezidiler nüfusa kaydolmaz ve tezkire almazlarsa vatandaşlık haklarından istifade edemeyecekler ve hiçbir resmi işlemleri görülmeyecektir (BEO. No. 2884, Gömlek No. 216234).

Nüfus tahrirleri sırasında kuraya tabi olmamak için Midyat'taki çoğu Yezidi, Nusaybin ve Musul arasındaki çöle kaçarak mektûm kalmayı tercih ederek, kimlik belgesi yerine geçen Osmanlı tezkiresini almadılar. Tezkiresi olmayan mektûmların köylerine dönmeleri, vatandaşlık haklarından istifade etmeleri, seyahat etmeleri ve diğer resmi muamelelerini yerine getirmeleri de mümkün değildi. Ayrıca nüfus kaydı olmayanların cezaya çarptırılmaları, asker kaçağı olarak görüldükleri yerde orduya alınmaları, Midyat ve çevresi Yezidilerini çaresiz olarak nüfus kaydı yaptırıp, tezkire almaya ve muhtemelen ceza yememek için İslam'a döndüklerini söylemeye itmiştir. Şeyhan ve Sincar'daki Yezidiler gibi ciddi bir nüfus barındırmayan ve onlar kadar örgütlü olmayan Midyat ve Nusaybin çevresindeki Yezidilerin bir kısmı nüfus kayıtlarını yaptırıp, tezkire alarak ihtida ettiklerini ilan ettiler. Arşiv kayıtlarına göre Midyat'ta bu dönemde 456 kişi Müslüman olduğunu beyan ederek tezkire-i Osmani almak için müracaatta bulunmuştur (YA. HUS. No. 312, Gömlek No. 102-2; Y.A.HUS. No. 324, Gömlek No. 1; BEO. No. 531, Gömlek No. 39796-1-1). İhtida eden Yezidilerin köylerine cami ve *"telkinat-ı diniyenin icrasıyla nüfusları tahririne memurlarının"* gönderilmesi talebine, merkezî hükümet temkinli yaklaşmıştır. Konuyla ilgili valiliğe gönderilen talimatta, daha önce Musul'da ihtida edip tekrar irtidat eden Yezidilerin durumu hatırlatılmış, batılı devletlerin ve kamuoylarının tepkileri dikkate alınıp bu konuda olumsuz dedikodulara sebebiyet vermemek için cebir ve zor kullanılmaması tavsiyesi ile cevap verilmiştir (BEO. No. 531, Gömlek No. 39796-1).

II. Meşrutiyetten sonra Osmanlı bürokrat ve idarecileri arasında Yezidilerin, Hristiyan ve Museviler gibi iane-i askerî'ya da bedelli askerlik gibi bir muameleye tabi tutulma talepleri tartışılmaya başlandı (Y.MTV. No. 53, Gömlek No. 6-1-1). Bunların içinde görüşlerini açık şekilde ortaya koyanlardan birisi de 1914 yılında Musul'da valilik yapan Süleyman Nazif idi. Süleyman Nazif bu konuda radikal sayılabilecek görüşlerini yazdığı rapor ve mektuplarla Sadarete ve Bâb-ı Âli'ye iletir. Bu görüşler Tanzimat'la devam eden süreçte II. Abdülhamid sonrası fikir ve düşünce ortamı hakkında da bir fikir vermektedir. Nazif mektuplarında *"Kanun-ı Esasi'nin hin-i neşrinde mevcut ve malum olan edyân ve mezâhibin serbestisi"*ni hatırlatarak din ve mezhep hürriyetinin anayasa gereği olduğunu vurgular. O'na göre birkaç asırdan beri İslam esaslarına ve itikadına

aykırı bir dine inanan bir taifeye İslam demek caiz değildir. Kendilerini Yezidi olarak ifade eden ve itikat eden bir kavmin din ve mezhep hürriyeti gereği Yezidi sayılmaları gerekmektedir. Hükümet-i seniyye Yezidilerin tabi oldukları dini tanımalı ve gayrimüslim milletler gibi ruhani reislerinin tabi oldukları kanunlardan istifade etmelidirler (DH. İD. No. 206, Gömlek No. 4-3). Ancak kısa bir müddet sonra Dâhiliye Nazırlığından gelen cevapta Yezidiliğin devlet tarafından bir din olarak tanınmadığı bildirilir. Süleyman Nazif, merkezî hükümeti sıkıştırmaya devam eder. Yezidi namıyla devletçe tanınmış bir mezhep ve cemaat olmazsa bile bugün bu namda çok mensubu olan bir cemaatin varlığı inkâr edilemez bir hakikattir. İnkâr edilmekle yok olmayacaklarına göre, varlıklarını kabul etmek, ileride Protestan ve Katoliklerin bu cemaat üzerindeki faaliyetlerine de engel olacaktır. Zira hiçbir akıl ve mantığın kabul etmediği bir inanca sahip olan Yezidiler “eninde sonunda günümüz fikri gelişmeleri karşısında dayanmayacak ya Hristiyan ya da Müslüman olacaklardır. Eğer biz bunları küstürür ve varlıklarını reddedersek bunları misyonerlerin kucağına atmış oluruz”, diyen Nazif, hiç olmazsa resmen değilse bile fiilen, hakikaten mevcut olan Yezidi mezhebinin şimdiden tanınmasını tavsiye etmiştir. (DH. İD. No. 206, Gömlek No. 4-6). Süleyman Nazif’in Osmanlı aydınları içinde Yezidileri oldukları gibi kabul ederek onları devlet tarafına çekme yönündeki çabaları da sonuçsuz kaldı.

Sonuç

Yezidiliğin kökeni, kurucusu, adı ve inanç sistemi hakkındaki belirsizlik ve gizem bu inanç grubu etrafında efsane ve karmaşık bir mitoloji oluşturmuş, tenasüh inancı ile varlıkların farklı fizyonomilerde telakki edilmesi olumsuz algıya sebep olmuştur. Osmanlı devleti klasik dönemde merkezîyetçi güçlü yapısı ve Sünni İslam kimliğini merkeze almasına rağmen, dalalet fırkaları olarak nitelediği gruplarla teolojik ve dini çerçevede ilişki kurmadı. İmparatorluğun Sünni/Ortodoks inancının periferisindeki heteredoks gruplara karşı tavrını klasik dönemde din ve itikat değil, daha çok hükümlanlık ve itaat ilişkisi belirledi. Padişah fermanlarında tekâlif-i mîrîyelerini (devlete karşı yükümlülüklerini) yerine getiren gruplar reayadan sayılmış ve tüm reayanın sultana Allah’ın bir emaneti olduğu ilkesinden hareketle devletin himayesinde oldukları vurgulanmıştı. Ancak itaatsizlik ve eşkıyalıkları ortaya çıktığında inançları üzerinden de suçlanarak cezalandırıldılar.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla büyük oranda toprak ve insan kaynağını kaybederek girdi. Sünni İslam’ın dışında veya kenarında farklı din ve mezhep mensubu grupların dış devletlerin müdahale nesnesi olmaları, bu dönemde

devleti eskisine oranla daha fazla rahatsız etmiş ve korkutmuştur. Yezidilerin İngiliz ve Fransızlara yanaşmaları, bu gruplardan bir kısmının misyonerlerin hedefine girmesi II. Abdülhamid döneminde devleti endişeye sevk etmiştir.

Tanzimat Fermanı'ndan sonra gelişen Osmanlılık ve II. Abdülhamid'in İslam birliği düşüncesi Sünni İslam'ın periferisinde kalan heretik/sapkın mezhep ve inanç gruplarının da Sünni İslam dairesi içine alınma teşebbüsleri yeni bir boyutta artmaya başladı. Dönemin yöneticilerine göre, Yezidilerin Osmanlılaşması İslam itikadına geri döndürülmeleri askeri kışlalarda, Sünni Müslüman kitle içinde eğitilmeleri ile mümkündür. Tanzimat'la beraber merkezleşme ve modernleşme bağlamında yapılan yeni düzenlemeler Yezidiler ve benzeri heretik inanç gruplarını devletle karşı karşıya getirmiştir. Yezidi reisler orduya katılmayı, askeri üniforma giymeyi ve İslamiyet'e girmeyi veya "İslam'a dönmeyi" reddettiler. Yerel idarecilerin ikna metotları işe yaramayınca şiddete başvuruldu. Bir kısım yerel idarecilerin girişimleri ile zaman zaman ara formüller bulunarak Yezidilerin ehl-i kitap gayrimüslimler gibi bir bedel karşılığında askerlik yapmaları denenmiş ise de Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar Yezidilerin askerlik problemi çözülemedi. İttihad-ı İslam dairesine alınarak dış müdahalelere hedef olmaları engellenmek istenen Yezidilere yönelik İslamlaştırma faaliyetleri başarısız kalmıştır. Avrupalı devletler Osmanlı coğrafyasında inanç konusunda ayrı düşen grup ve cemaatlere hamilik yapmış, bu kanal üzerinden siyasi isteklerini kabul ettirme imkânı aramışlardır. Osmanlı Devletinin entelektüel ve idarecilerinin bir kısmının ülke içindeki farklı etnik ve inanç grupları hakkında detaylı malumatlarının olmadığı Yezidiler meselesinde de görülmektedir. Yezidilerin merkeze entegre edilmesi ve askerlik sorunu konusunda merkez ve taşradaki yerel idarecilerin konuya farklı bakışları beraberinde yer yer şiddet ve çözümsüzlüğü getirmiştir.

Kaynakça

- Ahmed Cevdet Paşa. *Ma'rûzât*. haz. Yusuf Halacoğlu. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1980.
- Ahmed Lütfi. *Tarih-i Lütfi*. Matbaa-i Âmire, 4 Cilt ts. <http://ataturkkitapligi.ibt.gov.tr>
- Avarzamani, Feridun. "Ayîn ve Baverha-yı Kavm-ı İzdi". *Mecelle-i Hüner ve Temeddün-i Şerk* (Behar 1397), 6-10.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asâfi Mühimme Defterleri* [A.DVNSMHM.d]. No. 02. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asâfi Mühimme Defterleri* [A.DVNSMHM.d]. No. 06. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asâfi Mühimme Defterleri* [A.DVNSMHM.d]. No. 07. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asâfi Mühimme Defterleri* [A.DVNSMHM.d]. No. 26. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asâfi Mühimme Defterleri* [A.DVNSMHM.d]. No. 47. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Asâfi Mühimme Defterleri* [A.DVNSMHM.d]. No. 49. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Sadâret Mühimme Kalemi* [A. MKT.MHM]. Dosya. 351, Gömlek No. 6. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Ali Evrak Odası* [BEO]. Dosya. 88, Gömlek No. 6590. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Ali Evrak Odası* BEO. Dosya. 382, Gömlek No. 28633. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Ali Evrak Odası* BEO. Dosya. 531, Gömlek No. 39796. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Bâb-ı Ali Evrak Odası* BEO. Dosya. 2884, Gömlek No. 216234. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye İdare* [DH.İD]. Dosya. 206, Gömlek No. 4. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Mektubî Kalemi* [DH.MKT. Dosya. 1889, Gömlek No. 75. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Mektubî Kalemi* DH.MKT]. Dosya. 2843, Gömlek No. 39. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Mektubî Kalemi* [DH.MKT]. Dosya. 2818, Gömlek No. 2. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Şifre Kalemi* [DH.ŞFR]. Dosya. 366, Gömlek No. 41. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dâhiliye Şifre Kalemi* [DH.ŞFR]. Dosya. 588, Gömlek No. 60. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>

- BOA, Osmanlı Arşivi. İrade Dâhiliye [İ.DH]. Dosya. 1247, Gömlek No. 97741. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Meclis-i Vâlâ* [MVL]. Dosya.77, Gömlek No. 53. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Şura-yı Devlet* [ŞD]. Dosya. 1471, Gömlek No. 13. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Hususi Maruzat* [Y.A. HUS]. Dosya. 312, Gömlek No. 102. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Hususi Maruzat* [Y.A. HUS]. Dosya. 324, Gömlek No. 1. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat* [Y.MTV]. Dosya. 71, Gömlek No. 39. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat* [Y.MTV]. Dosya. 51, Gömlek No. 61. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat* [Y.MTV]. Dosya. 74, Gömlek No. 91. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat* [Y.MTV]. Dosya. 53, Gömlek No. 6. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Mütenevvi Maruzat* [Y.MTV]. Dosya. 71, Gömlek No. 39. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Baş Kitâbet Maruzatı* [Y.PRK.BŞK]. Dosya. 26, Gömlek No. 85. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Baş Kitâbet Maruzatı* [Y.PRK.BŞK]. Dosya. 22, Gömlek No. 57. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Yıldız Umumi* [Y.PRK.UM]. Dosya.79, Gömlek No. 36. <https://katalog.devletarsivleri.gov.tr>
- Bozan, Metin. Şeyh Adî b. *Musafir, Hayatı, Menkıbevi Yönü ve Yezidi İnanıcındaki Yeri*. İstanbul: Nubihar, 2012.
- Bozan, Metin. “Yezidilik (Êzîdîlik)”. *Ortadoğu Analiz Dergisi* 7/67 (2015), 74-77.
- Bozan, Metin. “XVI. Asırda Yezidiler(Êzîdîler)’in Dinî Statüsü Hakkındaki Tartışmalara Dair İki Belge: Mevlânâ Sâlih El-Kürdî’nin Bir Fetvası ile Mevlânâ Muhammed Berkal’înin Ta’liki”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 12/2 (2020), 224-253
- Bruinessen, Martin van. *Ağa, Şeyh, Devlet*. çev. Banu Yalkut. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- İsmail Bek Çol, *el-Yezidiyyetu Kadîmen ve Hadîsen*, Beyrut 1934.
- Deringil, Selim. *19. yüzyıl Osmanlı Devleti’nde İhtida ve İrtidat*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Deringil, Selim. İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1909-1876). çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Divan-ı Hümayûn Sicilleri Dizisi III 6 Numaralı Mühimme Defteri (972/1564-1565). haz. Hacı Osman Yıldırım vd. Ankara: Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1995.

- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesi ile Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. 4 Cilt. haz. Seyit Ali Kahraman & Yücel Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Gölbaşı, Edip. "Heretik Aşiretler ve II. Abdülhamid Rejimi: Zorunlu Askerlik Meselesi ve İhtida Siyaseti Odağında Yezidiler ve Osmanlı İdaresi". *Tarih Toplum ve Yeni yaklaşımlar* 9 (2008), 87-156.
- Guest, John S. *Yezidilerin Tarihi, Melekê Tavus ve Mushafa Reş'in İzinde*. çev. İbrahim Bingöl. İstanbul: Avesta, 2012.
- Gülsoy, Ufuk. "Sıra Dışı Bir Dinî Topluluk: Osmanlı Yezidileri (XIX. ve XX. Yüzyıllar)". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 7 (2002), 129-162.
- Gülsoy, Ufuk. *Osmanlı'nın Gayrimüslim Askerleri*. İstanbul: Timaş, 2010.
- Işık, Zekeriya. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim-Kültür Politikaları Yoluyla Bektaşilik ve Kızılbaşlı Tasfiye Girişimleri (1826 Sonrası)", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 0/76 (2015a), 31-54.
- Işık, Zekeriya. *Şeyhler ve Şahlar- Osmanlı Toplumunda Devlet Tarikat İlişkilerinin Gelişim ve Değişim Süreçleri*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.
- Işık, Zekeriya. *Devlet ve Tarikat*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2016.
- Joseph, Isya. *Devil Worship, The Sacred Books And Traditions of The Yezidis*. Boston U.S.A., 1919.
- Joseph, Isya. *Yezidi Texts, The American Journal of Semitic Languages and Literatures*. 25/2 (1909), 111-156.
- Kreyenbroek, Philip. G. *Avrupa'da Yezidilik*. çev. Hikmet İlhan. İstanbul: Avesta, 2001.
- Layard, Austen Hanry. *Ninova Kalıntıları*. çev. Zafer Avşar. İstanbul: Avesta, 2000.
- Lescot, Roger. *Enquête sur Les Yezidis de Syrie et du Djebel Sindjar*. Beyrut: Librairie du Liban, 1975.
- Lescot, Roger. *Yezidiler; Din, Tarih ve Toplumsal Hayat. Cebeli Sincar ve Suriye Yezidileri*. çev. Ayşe Meral. İstanbul: Avesta, 2009.
- Maden, Fahri. *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2013.
- Menzel, Theodor. "Yezidiler". *İslam Ansiklopedisi*, 13/415-423. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1986.
- Mustafa Nuri. *Abede-i İblis Yezidi Taifesinin İtikâdâtı, Adâtı, Evsâfı*. İstanbul: Matba'a-i İc̣tihad, 1328/1910.
- Mustafa Nuri Paşa. *Netâyicü'l-Vukû'at*. 4 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Osmanlı toplumunda Zındık ve Mülhidler*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2013.
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Kalenderiler*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2017.
- Omarkhali, Khanna. *The Yezidi Religious Textual Tradition: From Oral to Written*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2017.
- Poggi, Gianfranco. *Modern Devletin Gelişimi*. çev. Şule Kut & Binnaz Toprak. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2016.

- Reşid, Yasemi. *Kürd ve Peyvestegi-yi Nijadi ve Tarih-i Ū*. Çaphane-i İnan, ts.
- Samenow, A.A. "Küçük Asya Yezidilerinin Şeytana Tapmaları". çev. Abdulkadir B. *Darülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5/20, (1931), 2-42.
- Sarıcaoğlu, Fikret. "Melek Ahmed Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 29/42-44. Ankara: TDV Yayınları 2004.
- Sever, Erol. *Yezidilik ve Yezidilerin Kökeni*. İstanbul: Berfin Yayınları, 1993.
- Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Modernleşme Döneminde Periferik Nüfus Grupları». *Toplum ve Bilim* 83 (2000), 199-178.
- Suvari, Çakır Ceyhan. *Etnodinsel Bir İnanç Olarak Ezidilik*. Ankara: Ütopya Yayınlar, 2013.
- Şehristani, Ebu'l-Feth Muhammed. *el-Milel ve'n-nihel*. 1 Cilt. Beyrut: Dâr'ul-Ma'rife, 1984.
- Şeref Hân. *Şerefnâme Kürt Tarihi*. çev. M. Emin Bozaslan. İstanbul: Ant Yayınları, 1971.
- Taşgın, Ahmet. "Anadolu'da Yok Olmaya Yüz Tutan Dini Topluluklardan: Yezidiler", *Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi*. 731-752. Ankara: Ervak Yayınları, 2001.
- Teymur Paşa, Ahmet. *Arap Kaynaklarına Göre Yezidiler ve Yezidiliğin Doğuşu*. çev. Eyüp Tanrıverdi. İstanbul: Ataç Yayınları, 2008.
- Tuğ, Salih. "Azazil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4/311-312. İstanbul: TDV Yayınları 1991.
- Turan, Ahmet. *Yezidiler*. Samsun: Eser Matbaası, 1993.